

DE VELE GEZICHTEN VAN
SICILIË

FIK MEIJER

2021 Prometheus Amsterdam

© 2021 Fik Meijer

Omslagontwerp Suzan Beijer

Foto omslag Getty Images

Foto auteur Marloes Kamer

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

E-book Elgraphic

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 4528 6

Het begin

Met zijn 25.700 vierkante kilometer is Sicilië het grootste eiland in de Middellandse Zee. Het ligt slechts enkele kilometers van de ‘teen’ van Calabrië en ongeveer 160 kilometer van de kust van Noord-Afrika. Miljoenen jaren geleden is het opgerezen uit de zee. Eerst werden hoge bergen als kleine eilandjes zichtbaar. Later volgden de lagere delen en kreeg Sicilië geleidelijk zijn karakteristieke driehoekige vorm, met een gevarieerd landschap van laagland, glooiende heuvels en hoge bergen. De totale oppervlakte van Sicilië bestaat voor 60 procent uit heuvels, voor 25 procent uit bergachtig gebied en slechts 15 procent is min of meer effen. De Etna is met zijn 3323 meter het hoogste punt op het eiland. Het is de grootste vulkaan van Europa. De verschillende kraters zijn nog altijd actief en spuwen geregeld vuur en lavabrokken uit. De sporen daarvan zijn zichtbaar op de hellingen van de Etna. In het noorden bevindt zich een lange bergketen, die over drie bergruggen van de oostkust naar de westkust loopt: de Peloritani, de Nebrodi en de Madonie, met toppen die meer dan 1000 meter hoog zijn. Het binnenland kent enkele lagere bergen en glooiende heuvels, die doorsneden worden door rivieren, waarvan de Simeto de grootste is. In het zuidoosten bevindt zich het hoge plateau van Ibla. Het begint in de buurt van de plaats Caltagirone, bereikt met 986 meter op de Monte Lauro zijn hoogste punt en daalt vervolgens af naar de kust bij Catania.

Door het gunstige mediterrane klimaat met warme zomers en milde, regenrijke winters – waarbij we ons wel moeten realiseren dat de klimatologische omstandigheden in de verre prehistorie an-

ders geweest had kunnen zijn – waren op Sicilië al in een heel vroeg stadium de voorwaarden aanwezig voor een goede leefomgeving voor wilde dieren. Paleontologen, zoölogen en andere wetenschappers discussiëren nog altijd over de vraag welke prehistorische dieren hier hebben geleefd. Sommigen veronderstellen op grond van enkele enorme botten dat zelfs grote reptielachtige dieren, lijkend op dinosaurussen, op Sicilië hebben rondgelopen.

Aan de aanwezigheid van kolossale dieren is de mythe gekoppeld dat er ook reuzen geweest moeten zijn. Niemand hecht er nu nog geloof aan, maar er is een tijd geweest dat men werkelijk dacht dat er reusachtige menselijke wezens op Sicilië hebben rondgelopen. In het jaar 1527 deed het verhaal de ronde dat in de grotten van de Monte Grifone, vlak bij Palermo, enorm grote beenderen waren aangetroffen die niet van dinosaurussen konden zijn. De fantasie deed de rest. Er werd zelfs beweerd dat ze van mensen van meer dan 6 meter waren. De in Sciacca geboren dominicaner monnik Tomaso Fazello (1498-1570) maakte in zijn in 1558 verschenen boek *De rebus Siculis decades duae* ('Twee decennia Siciliaanse kwesties') melding van de opvallende vondsten. Omdat zijn geschrift enkele malen is herdrukt, heeft de 'bottenkwestie' veel aandacht gekregen. Zijn weergave ging een eigen leven leiden.

Op Sicilië ging men Homerus' *Odyssee*, het verhaal over de zwerftochten van Odysseus, als 'bewijs' voor de aanwezigheid van reuzen opvoeren. De dichter had immers in het begin van de achtste eeuw v.Chr. in fraai klinkende hexameters over cyclopen geschreven, monsterlijke wezens met één oog. Hij beschrijft hoe een van hen de Griekse held Odysseus en zijn makkers ontving, toen die na de verovering van Troje door de god Poseidon met stormen waren overladen. Odysseus was uit de koers geraakt en terechtgekomen op een prachtig eiland dat werd bewoond door gruwelijke cyclopen. Zij bekreunden zich niet om wetten en lieten alles over aan de onsterfelijke goden. Ze zaaiden en plantten niet, alles groeide en bloeide zonder dat ze er enige moeite voor deden. Toen Odysseus en zijn metgezellen

hun toevlucht zochten in een grot, werd het hun al snel duidelijk dat de cyclopen woeste menseneters waren. De grot werd bewoond door de cycloop Polyphemos, een zoon van Poseidon en de nimf Thoösa. Bij aankomst troffen ze hem leeg aan. Na lang wachten keerde de cycloop terug met zijn schapen en sprak Odysseus hem toe. De eenogige reus toonde zich van zijn slechtste kant. Hij greep enkele van Odysseus' metgezellen beet, smeedt ze tegen de muur en wilde ze verorberen. Hij sloot de grot af met een enorm rotsblok. Maar de sluwe Odysseus bedacht een plan om te ontsnappen. Hij bood Polyphemos een kruik wijn aan, die de cycloop helemaal leegdronk, waarna hij in een diepe slaap viel. Odysseus scherpte een lange boomstam in het vuur dat in de grot brandde en stak de punt in het oog van de luid snurkende cycloop. De volgende ochtend schoof de blind gemaakte Polyphemos het rotsblok van de ingang weg om zijn schapen naar buiten te laten. Odysseus en zijn makkers wisten te ontsnappen door zich onder de buiken van de dieren vast te houden. Toen ze weg roeiden, kon Odysseus zich niet meer inhouden en maakte hij zich be-

Odysseus biedt Polyphemos wijn aan; mozaïek in de villa del Casale in Piazza Armerina (René Citroen)

kend. De cycloop wierp een groot rotsblok, dat vlak achter het schip terechtkwam.

Avontuurlijk ingestelde onderzoekers hebben aan de hand van de tekst van de *Odyssee* geprobeerd de plaatsen te achterhalen die Odysseus op zijn zwerftocht had aangedaan. Zo kwam Sicilië in beeld. Het kon niet anders of de confrontatie tussen de homerische held en het monster, aan wie alle menselijkheid vreemd was, had plaatsgevonden op Sicilië. De reus Polyphemos werd in verband gebracht met de blokken lava uitspuwende vulkaan Etna. En van de drie kegelvormige eilandjes voor de oostkust bij het vissersdorpje Aci Trezza werd al snel gezegd dat het de rotsen waren die de cycloop naar Odysseus gooide.

Geleidelijk groeide Sicilië uit tot een rijk bebost eiland. In het archeologisch museum van Syracuse tonen botten van leeuwen, nijlpaarden en kleine olifanten aan hoe rijk de variatie aan wilde dieren is geweest. De eerste wilde dieren zijn vermoedelijk op losgeslagen boomstammen vanuit Calabrië aangespoeld op Sicilië. Vervolgens kwamen de mensen, die de oversteek vanuit Italië op vloten van samengebonden boomstammen maakten. Ze zwierven rond in groepjes en voedden zich met wat de natuur te bieden had: wilde vruchten en vlees van wilde dieren. Ze sliepen in grotten, waar ze hun voedsel opborgen. Hier vervaardigden ze stenen bijlen om mee op jacht te gaan.

Van een van die rondzwerfende groepen is het een en ander bekend geworden. In 1947 werd in de Grotta dell'Addaura aan de voet van de Monte Pellegrino, de berg die Palermo aan de westzijde omsluit, een enorme explosie gehoord. Een munitiedepot van de geallieerden uit de Tweede Wereldoorlog dat daar was achtergebleven was ontploft. De in het rondvliegende stukken rots hadden een smalle toegang tot een grot opengelegd. Enkele jaren later troffen archeologen bij een uitgebreide inspectie tekeningen – eigenlijk zijn het meer inkervingen – op de wanden aan.

Een daarvan is heel bijzonder. Naast dieren zijn acht personen afgebeeld, zeven mannen en één vrouw, dansend in een kring. In het midden zien we twee geboeide figuren. Vermoedelijk is hier sprake van een ritueel, maar over de aard daarvan heerst geen eenstemmigheid. Vindt hier een jachtritueel plaats? In dat geval zouden de twee liggende figuren de plaats van buitgemaakte wilde dieren hebben ingenomen. Ook is geopperd dat het hier gaat om een onbekend initiatieritueel, dat de betrokkenen volwaardig lid van de groep maakte. Ook is het mogelijk dat de twee liggende gestalten als een soort zoenoffer aan de goden worden geofferd of gestraft worden, omdat ze een misdaad hadden begaan. Weer anderen houden het erop dat rond de twee naakte figuren een magische dans wordt uitgebeeld om vruchtbaarheid af te smeken. Vermoedelijk dateert deze tekening uit ca. 10.000 v.Chr., het begin van de periode die de overgang markeert tussen het Paleolithicum ('Oude Steentijd') en het Mesolithicum ('Midden Steentijd').

Langzaam maar zeker veranderde het leefpatroon van de mensen. Ze zwierven minder rond, bleven langer op dezelfde plaats en gingen anders eten. Wellicht kwam het door een klimaatverandering, waardoor de grote kuddes wilde dieren waarop gejaagd werd kleiner werden. In ieder geval gingen groepjes mensen op zoek naar grotten waar ze langere tijd konden verblijven. Hun onderkomens lagen in de nabijheid van de zee. In de grotten van Uzzo, in het westen van Sicilië, is in de aangetroffen restanten het begin van het overgangsproces waar te nemen. In speciale bergplaatsen lagen stenen werktuigen voor de jacht op wilde zwijnen, botten van geconsumeerd wild en resten van wilde vruchten, maar ook mosselen en visgraten. Ze worden gedateerd tussen 10.000 en 5500 v.Chr. en vormen een aanwijzing dat de mensen die hier huisden er heel geleidelijk een andere levenswijze op na gingen houden. Door de visvangst bleven ze langer op één plaats, wat de overgang naar een meer sedentair leven inleidde.

Die transitie kreeg in het midden van het zesde millennium een

vervolg, dat algemeen wordt aangeduid als het begin van de neolithische revolutie. Die term is enigszins misleidend, omdat er van een snelle omwenteling geen sprake was. Het was een langzaam, traag verlopend proces. De ontwikkelingen op Sicilië liepen parallel met die in de rest van de mediterrane wereld. Er ontstonden kleine nederzettingen, in de ene regio wat eerder dan in de andere. Kenmerkend voor de nieuwe gemeenschappen waren de uitvinding van landbouwtechnieken en het domesticeren van runderen, schapen, geiten en varkens. Mensen kwamen erachter dat bepaalde gewassen heel goed gedijen als ze in de cyclus van de seizoenen op het goede moment worden ingezaaid. Zo kwam de verbouw van graan tot ontwikkeling, eerst emerkoren, daarna tarwe en gerst. Het vee leverde hun vlees en melk en later vezels voor textiel.

De mensen verlieten de grotten en gingen in nederzettingen wonen die werden aangelegd op de vruchtbare vlakten in het oosten. Ze werden vaak omsloten door een soort gracht, of eigenlijk meer een greppel. De huizen waren gemaakt van klei of opgebouwd met lange staken. Met de toename van het aantal inwoners per nederzetting groeide ook de noodzaak om water en andere producten te bewaren. Het leidde tot de productie van aardewerk, aanvankelijk kruiken en potten zonder enige versiering. Later werden versieringen met behulp van schelpen aangebracht. De archeologische vindplaats Stentinello, niet ver van Syracuse, is een fraai voorbeeld van een nederzetting waar gevarieerd aardewerk werd vervaardigd. Sommige kruiken waren voorzien van 'het boze oog' om onheil af te wenden. Vermoedelijk verliepen deze ontwikkelingen niet autonoom, maar werden ze aangezwengeld door latere migranten uit Calabrië en Apulië.

Aanvankelijk stonden de gemeenschappen op Sicilië op zichzelf en was er weinig onderling contact. Later ontstond er meer solidariteit en kwamen er overkoepelende netwerken, zoals ook elders in de mediterrane wereld. In het vierde millennium nam de mobiliteit sterk toe, waarbij de inwoners van Sicilië contacten onderhielden

met bewoners van naburige eilanden, vooral met Lipari en Pantelleria. Op kleine boten voeren ze ernaartoe om met de lokale bevolking te onderhandelen over de aankoop van obsidiaan. Dit verglaasde gesteente was in het Neolithicum zeer geliefd omdat het met zijn harde scherpe kanten geschikt was om werktuigen van te maken die voor verschillende doeleinden gebruikt konden worden.

Aan het einde van het vierde millennium trad een nieuwe fase in, veroorzaakt door de introductie van koper. Het gebruik ervan was elders al bekend. Enkele duizenden jaren eerder hadden mensen in het hoogland van Anatolië voorzichtig geëxperimenteerd met de bewerking van koper, maar het metaal was toen nog te zacht om te gebruiken voor werktuigen en wapens. Rond 3000 v.Chr. was de kennis zo toegenomen dat de verspreiding van de technieken om koper te bewerken niet beperkt bleef tot het oostelijk deel van de mediterrane wereld, maar ook Sicilië bereikte. Zo ontstond brons, een legering van koper en tin, dat harder was dan koper en geschikt was om allerhande werktuigen en wapens van te vervaardigen.

Brons en koper gingen ook een belangrijke rol spelen bij de financiering van de handel. In scheepswrakken uit de Bronstijd die op de bodem van de Middellandse Zee liggen zijn koperen baren aangetroffen in de vorm van een uitgelegde ossenhuid. De baren zijn gemiddeld 60 centimeter lang, 45 centimeter breed en 3 centimeter dik. Ze werden van Sardinië tot Mesopotamië als betaalmiddel gebruikt. Meer dan driehonderd van die baren werden in een wrak voor de kust van Uluburun (Zuid-Turkije) gevonden. Het kleine scheepje van ca. 15 meter dateert vermoedelijk uit de veertiende eeuw v.Chr., toen de Myceense burchtheren in Griekenland de dienst uitmaakten. Waar het vandaan kwam is niet met zekerheid te zeggen. De meest gehoorde opvatting is dat het Syrië zou kunnen zijn. Naar de gevarieerde lading te oordelen voer het over de hele Middellandse Zee, want er waren voorwerpen uit Egypte, Israëel, Syrië, Turkije en Griekenland aan boord.

Dit wrak is ook voor de geschiedenis van Sicilië van belang. Tot

hun verrassing troffen de duikers er een bronzen zwaard in aan, in de vorm van een drietand, dat op Sicilië was vervaardigd. Het is een aanwijzing dat het eiland in die tijd al was opgenomen in het grote netwerk van handelsroutes in de Middellandse Zee.

Thapsos, gelegen op het schiereiland van Magnesia niet ver van Syracuse, kan de meeste aanspraak maken op de herkomst van het zwaard. De stad werd in de veertiende eeuw gebouwd. Het stratenplan en de huizen lijken sterk op die van Myceense nederzettingen op het vasteland van Griekenland en op Cyprus. De in Thapsos aangetroffen hoeveelheid voorwerpen uit die regio's is zo groot, dat je gerust kunt stellen dat die stad in de Late Bronstijd een vooraanstaande handelsplaats is geweest. De veranderingen voltrokken zich in hoog tempo en werden vermoedelijk geïntroduceerd door kooplieden uit het oostelijk Middellandse Zeegebied, die in hun nieuwe (tijdelijke) woonplaats de luxe en het comfort van thuis wensten.

De geschiedschrijver Diodorus Siculus, die leefde in de eerste eeuw v.Chr., vertelt een wonderlijk verhaal. Hij koppelt Sicilië aan de oudere Minoïsche beschaving op Kreta, die floreerde in de eerste helft van het tweede millennium. Diodorus' informatie is in een spectaculaire mythe gegoten. De hoofdpersoon Daedalus moest vanwege de beschuldiging van moord zijn vaderstad Athene ontvluchten en kwam terecht op Kreta, waar hij door koning Minos bewonderd werd om zijn architectonische kunsten. Toen Minos' echtgenote Pasiphaë verliefd werd op een reusachtige stier en de minotaurus, half stier half mens, had gebaard, bouwde Daedalus een labyrint met talloze gangen voor het vreemde wezen. Hij viel echter in ongenade bij koning Minos en wilde Kreta ontvluchten. Hij maakte vleugels van was voor zichzelf en zijn zoon Icarus en steeg op. Icarus kwam te dicht bij de zon, waardoor de vleugels smolten en de jongen in zee stortte. Daedalus bereikte veilig de kust van Sicilië, waar hij gastvrij werd ontvangen door Cocalus, de koning van de Sicaniers. Toen Minos vernam dat Daedalus op Sicilië zijn bouwkunst etaleerde en alom bewonderd werd, leidde hij daar

persoonlijk een troepenmacht naartoe. Cocalus deed of hij tegemoet wilde komen aan de eis van Minos om Daedalus uit te leveren en nodigde de koning van Kreta in zijn huis uit. Toen Minos een bad nam, bracht Cocalus hem om het leven. Tegenover de Kretenzers verklaarde hij dat Minos was uitgedegen in de badkamer en in het hete bad terecht was gekomen. De Kretenzers geloofden zijn verklaring en begroeven hun koning in een schitterend praalgraf. Ze raakten echter onderling verdeeld, en bij gebrek aan een leider en omdat de Sicaniërs hun schepen in brand hadden gestoken besloten ze op Sicilië te blijven. Ze stichtten een stad die ze naar hun overleden koning Minoa noemden.

Het is natuurlijk verleidelijk om de mythe van Daedalus te zien als een aanwijzing dat de Kretenzers het eiland echt hebben bezocht en er hun stempel op hebben gedrukt. Als we op de archeologische vondsten afgaan, blijft er weinig van die constatering over. De meeste vanuit de Griekse wereld geïmporteerde kunstvoorwerpen komen niet uit Kreta, maar van het vasteland van Griekenland, de Aegeïsche eilanden en Cyprus. Kreta blijft daar ver bij achter.

Interessant in de mythe van Daedalus is dat er melding wordt gemaakt van de Sicaniërs. De Griekse geschiedschrijver Thucydides (vijfde eeuw v.Chr.) geeft in het begin van het zesde boek van zijn *Historiën*, wanneer hij de Atheense expeditie naar Sicilië behandelt, een kort exposé van de oudste volkeren op Sicilië. Hij spreekt niet over de groepen mensen die in het Neolithicum en de Vroege en Midden Bronstijd op Sicilië hebben rondgelopen. Hij begint in de Late Bronstijd, zonder overigens dateringen te geven. Hij vertelt dat de Sicaniërs zich als eersten op Sicilië hebben gevestigd, al beweerden ze zelf dat ze er altijd hadden gewoond. Thucydides zegt, zonder nadere toelichting, zeker te weten dat zij Iberiërs waren. Ze zouden uit hun woongebied bij de rivier Sicanus in Iberia zijn verdreven door de Liguriërs, die later in Noordwest-Italië terechtkomen. Naar de Sicaniërs kreeg het eiland, dat eerst Trinacria heette, de naam Sicania.